

El descobriment d'Amèrica i les naus de corall catalanes

Autor: Natàlia Barenys

Data de publicació: 02-06-2017

Article de la Natàlia Barenys sobre la pesca i l'obratge del corall. Els catalans en tenien el monopoli. El corall a l'Amèrica colombina.

Les escasses miniatures navals de corall que ens han pervingut, són un valuós testimoni de la cooperació entre orfèvres, mercaders i bankers jueus d'origen català, a la baixa edat mitjana. I de com el comerç del corall -des de la seva extracció en costes tunisianes, catalanes i sardes, fins a la seva elaboració en tallers de Barcelona i Tràpèna, distribució pel Mediterrani, i arribada al pròxim Orient, Orient llunyà i Nou Món- va esdevenir un dels pilars de l'economia de la corona catalana. L'estudi d'aquestes peces ens evoca els primers encontres entre Amèrica i Catalunya, i el paper que hi van tenir els jueus.

Corall apotropaic

Des de l'antic Egipte, hi ha hagut en molts punts del Mediterrani, una arrelada afecció al corall com a amulet per als nadons i per a les dones després del part, en forma de sonalls, penjolls i figues, com a protecció màgica contra el dimoni i el mal d'ull, o per als vaixells contra els llamps. L'ús del corall com a amulet és comú al nostre país, n'és una prova la taula de 1443, de la Mare de Déu dels Consellers, de la capella de la Casa de la Ciutat de Barcelona, de Lluís Dalmau amb el nen Jesús amb un penjoll de corall al coll, així com una altra de Jaume Huguet vers 1450, entre moltes altres.[1] Amb el corall també s'elaboren rosaris,[2] o collars, tant a Itàlia,[3] com a Catalunya. És estès també el seu ús medicinal, en forma d'òxid de corall o de pasta, aconseguida a partir de corall molt. Documentació escrita la trobem ja en la segona meitat del s. XIII, en afirmacions com la d'Arnau de Vilanova: "... Item corallus, si tenatur in domo, solvit omnia maleficia (Dyascorides)"; o en l'Spill o llibre de les dones (c. 1460), en què Jaume Roig ens recepta "per lo ventrell / coral vermell."

Jueus catalans mestres corallers de Barcelona

Des de 1354, el corall que es treballava a Barcelona, es comercialitzava a Egipte (Alexandria), a Rodes i fins a Síria.[4] La importància d'aquest comerç rau en l'exclusivitat que en tenien els catalans: durant l'expansió catalano-aragonesa pel Mediterrani, segles XIV, XV i XVI, qui no fos català no podia comerciar amb corall. Els catalans tenien el monopoli de la pesca, l'obratge i el comerç del corall.[5]

Una de les principals professions dels jueus de Barcelona era precisament tallar i polir el corall, principalment per fer perles per a rosaris, o botons. Al call de Barcelona era exitós el comerç de corall tallat, i els jueus en tenien el monopoli, perquè la tècnica de la talla era un secret molt ben guardat. Les peces de corall treballades eren comercialitzades per mercaders, que quan també eren jueus, s'involucraven en el procés com a patrons dels artesans, a través d'associacions amb aquests. A vegades, però, el mercader era cristià, i aleshores també es feia una associació entre l'artesà jueu i el mercader cristià. En aquests intercanvis econòmics, el corall tenia tant prestigi, que va arribar a substituir la moneda. D'aquests tipus de fusió mercantil n'hi ha a munts, per exemple, entre el jueu Vidal de Turri, que el 1391 es convertí al cristianisme, i adoptà el nom de Pere de Casasagia, família aristocràtica de mercaders, membres del Consell de Cent, que desenvolupaven el comerç del corall amb Egipte i Síria. Era comú entre els jueus adoptar el nom d'un protector quan eren batejats, que, en aquest cas, sembla indicar una lligam real de negocis.[6]

A Sicília, pescant corall en apnea. Observeu les banderes catalanes a les barques.
Obra del belga Joannes Stradanus, 1566-1628

Tràpèna i Palerm, centres corallers catalans a Sicília

Des que Pere II de Catalunya hi desembarcà per iniciar la conquesta de Sicília, el 1282, i fins al s. XVI, hi hagué a Tràpèna un consolat català, i la ciutat es convertí en un port estratègic per al domini català de l'illa de Sicília. En un altre punt de la mateixa illa, a Messina, els catalans arribats amb el rei Pere II, eren majoritàriament funcionaris, militars, cortesans però sobretot, mercaders. El domini català del mercat del corall a Sicília s'allargà fins al s. XVI, període durant el qual el corall era present a totes les caravanes que anaven a l'Índia i l'Extrem Orient. La major competència corallera la tenien els vaixells sicilians i napolitans, així com la ciutat de Tràpèna.[7] El port de Tràpèna assumí un paper cada vegada més gran i es col·locà entre els favorits d'aterratge del comerç marítim. L'exportació del corall sicilià arribà a zones tan llunyanes com el Caixmir, al nord de l'Índia: "... el corall que procedeix de la nostra terra es ven en aquesta contrada [província del Caixmir] més car que en cap altre lloc", diu Marco Polo.[8]

En el s. XVI, Sicília pertanyia a la corona catalanoaragonesa, i els jueus que hi habitaven i comerciaven amb corall eren d'origen català. El 1424 van ser expulsats de Barcelona, i una important comunitat jueva s'instal·là a Sicília, concretament a Tràpèna, a l'àrea avui denominada Via della Giudecca. A mitjans del s. XV, una de les famílies més actives era la família Cuyno, nissaga de jueus catalans residents a Tràpèna, amb grans mestres corallers entre els seus membres, com Samuel Cuyno.[9]

El 1461, setze caixes de corall van ser carregades a Palerm, per compte de mercaders de Barcelona, a la galera de Joan Bertran, amb destinació a Rodes. Existeixen també documents sobre expedicions de corall fetes des de Tràpèna i Palerm, cap a Barcelona. Sicília era una bona exportadora de corall, generalment sense treballar.[10] Més exemples: des de Palerm, el 1459, el català Gabriel de Belvinini intercanviava sal, per 89 lliures de corall, amb Sadurní Sala.[11] Retinguem el nom d'aquesta poderosa família catalana, la del banquer Sadurní Sala, perquè podria estar relacionat amb la família de banquers que Jordi Bilbeny vincula amb Colom. A Sicília se li segueix bé la pista: després de l'expulsió dels jueus de 1492, dels prop de dos mil jueus de Tràpèna, la majoria es quedaren allí com a conversos, i acapararen el control de la comercialització del corall, entre ells la família Sala, que intervingué en el sector del corall, comprant-lo en brut, finançant la seva elaboració i comercialitzant-lo amb grans beneficis.

Nau de corall, Tràpèna, finals segle XVI
(col. part.)

El corall de Sardenya

El mercat del corall va ser doncs acaparat per catalans fins al s. XVI. A Sicília, i també a Sardenya: primer els

comerciants, i després els artesans catalans especialitzats en el corall, s'instal·laren a les ciutats d'aquesta illa, i les repoblaren. De la fama del corall pescat i elaborat a Sardenya, se'n parla a la Crònica catalana de Ramon Muntaner: "[...] I això és tan veritat com ho és que el valor d'un cristall / no té el valor entre les coses que en tenen del fi corall / que a Sardenya es pesca." [12] L'Alguer, per exemple, el 1354 fou repoblat amb catalans, i en el seu escut hi ha representada una branca de corall sota les quatre barres, que el rei català va atorgar al síndic i als prohoms de l'Alguer, com a símbol de la ciutat. [13]

L'interès en l'explotació de corall s'intensificà a mitjan s.XV. En 1446 el comerciant català Rafael Vives, obtingué una llicència per a la pesca de corall, i en aquesta mateixa data, els magistrats de Càller (a Sardenya) escrivien una carta als de Barcelona, demanant que Rafael Vives, "qui es cristià e de nostra nació [catalana]", renunciés a exigir als pescadors catalans una gran part del corall pescat pel fet de tenir ell la llicència.

La tradició dels exvots

Existeix en els pobles de costa la tradició marinera de presentar exvots als sants, no només en forma de taules pintades, sinó també de vaixells en miniatura. Els exvots mariners sovint tenien forma de pintures, però els models de naus no eren inusuals. En els països mediterranis els models de vaixells es donaven a les esglésies des del s. XV. Sovint l'exvot reproduïa el vaixell del mariner o pescador. En moltes poblacions costeres de Catalunya hi ha petites esglésies que mantenen encara els seus exvots: les antigues esglésies cristianes presenten la "pèrgola" usada per penjar les taules votives i els objectes exvot, models de vaixells, etc. Un exemple el veiem en la taula L'exorcisme de la princesa Eudòxia de l'església de Sant Esteve de Granollers, de 1491-1500 [14].

A l'entorn del s. XVI, dues antigues manifestacions de fe, com l'amulet de corall i l'exvot, confluir en els delicats dits de l'orfebre que, en fusionar-les amb fantasia, creava petites naus de corall, combinat amb plata, coure daurat, esmalt o pedres precioses, ja fos com a penjolls, petites escultures o escenaris, si bé aquest cop per a gaudi de prínceps, reis, o rics eclesiàstics, i també per als virreis de Carles V, Felip II i Felip III, que governaren Sicília i Sardenya, com a reis de la Corona catalanoaragonesa. D'aquí que l'obratge d'or, plata i corall es mogué "entre la clientela eclesiàstica i la devoció laica." [15] Altres compradors d'objectes de corall treballat eren banquers, mercaders, notaris o armadors, tots ells vinculats a la navegació i al comerç del corall, especialment a l'exportació a Orient de rosaris i males budistes, olives o branques sense treballar. En aquests diminuts vaixells de corall es projectaven, així, les il·lusions i les pors d'aquests homes implicats en la lucrativa venda del corall, basada, en la fusió mercantil entre un propietari de nau, un comerciant i un financer.

El corall protector contra els pirates

Tant les embarcacions que es llançaven a l'Atlàntic cap a les Índies, com les carraques i coques que comerciaven pel Mediterrani, eren presa constant de corsaris i bucaners. Fins a tal punt era així, que l'activitat dels pirates s'ha considerat la causa principal de la pèrdua de beneficis en el comerç del corall català del s. XVI. De tota manera, el temor a aquells, a les tempestes i a la pesta empenyia els navegants a confiar en el poder màgic del corall. En ocasions, s'embolicava un tros de corall amb pell d'animal i es penjava del pal major de la nau per a protegir-la de qualsevol perill.

La Santa Maria de corall

Quan, el dia de Nadal de 1492, la Santa Maria va embarrancar suaument en un escull de corall, es va quedar aturada davant la costa nord de la terra que Colom havia anomenat Illa Hispaniola. Ja no es mouria mai més d'allí. Només una vista aèria d'aquesta zona permet veure que aquest escull de corall té forma de vaixell. S'ha observat que aquest escull de corall queda sota l'aigua, fins i tot quan la marea està baixa. Només algunes roques de color rosa emergeixen en el cas de marea extremadament baixa, quan hi ha lluna nova o lluna plena. I hom ha pogut constatar que un d'aquests monticles de corall no té forma ovalada com la majoria, sinó forma de vaixell. D'aquí ve que popularment s'hagi dit que aquest escull de corall sigui la Santa Maria, i és aquí on s'han buscat les seves restes, [16] sota aquesta nebulosa rosa en forma de vaixell. En època contemporània, són molts els investigadors o aventurers que han intentat trobar alguna resta de la nau en aquest punt. L'escull en forma de vaixell fa gairebé angle recte amb la barrera de corall, i per aquesta raó no es considera que s'hagi creat com una formació natural, perquè no està orientat geològicament, hidrogràficament, o biològicament com a resultat de condicions i forces normals. Un escull natural hauria estat alineat més paral·lel a la barrera de corall. Un corall així, asseguren els biòlegs, no es construeix damunt d'una base de sorra, sinó a partir d'un nucli -quelcom dur i estable de suport, per exemple, una nau de veritat, per exemple, la nau Santa Maria, que s'hi va quedar encallada fa més de 500 anys. [17]

En circumstàncies desesperades, Colom, com a cristià, tenia un comportament gens inusual: ordenar a tots els que eren dins la nau que fessin dibuixos per a tres peregrinacions, i així poder ser salvats de la mort al mar. Fent així estava continuant la tradició marinera d'omplir esglésies i santuaris de models de vaixells votius i pintures votives. L'Almirall i tots els homes feien el vot que, tan aviat com toquessin terra, anirien amb mànigues de camisa en processó a pregar a

una església dedicada a Nostra senyora, tal com explica el mateix Colom en el seu Diari de bord. Quan la Santa Maria va quedar encallada en un banc de corall, Colom intentà moure la nau perquè sortís dels esculls, però després decidí no fer-ho per por a malmetre el casc. Arribats a aquest punt, és fàcil suposar que aquest incident, junt amb el bagatge cultural i popular que hem explicat fins aquí, i de què deurien estar impregnats tant Colom, com la tripulació i el passatge, tingués com a conseqüència la promesa a la Mare de Déu de naus votives fetes amb el material que tenien més a l'abast: el corall.

La imatgeria de naus amb casc de corall és present a partir d'aleshores en la cultura popular caribenya, així ho han recollit poetes cubans com Nicolás Guillén:

¡Ay! Mi barco marinero
con su casco de coral
¡Ay! Mi barco negro blanco
sin capitán.

o Josefina Díaz Entralgo:

Hazme un cuento, concha hermosa,
de un niño y de la mar.
De una barca caprichosa
con el casco de coral.

Un altre testimoni de l'existència de naus fetes de corall relacionades amb la fe, és el de l'escriptor Francis Jammes, que en les seves Mémoires de 1921, ens descriu un Sant Crist, que penja del mateix clau que el "bergantí de corall del meu pare a les Antilles."

Els exemplars conservats de naus de corall en miniatura

Catalunya, coneixem fins a quatre miniatures navals de corall i plata daurada, que es corresponen, segons ens comunicà el maquetista Joan Prim i Terrades, a models d'embarcació de tres pals i amb canons de l'entorn de 1600. Els artífexs d'aquestes peces de joieria són jueus conversos catalans de Tràpema. Una d'elles no està muntada sobre la imprescindible estructura metàl·lica, necessària per a l'encaix o la costura dels trossets de corall amb el burell, manera de fer típica del barroc de Tràpema, sinó que s'ha construït encaixant entre si els fragments de corall, com una nau de veritat, en què les peces estan unides a topall, en una manera de fer més pròpia dels exvots. Una de les naus té a la popa una medusa de plata, motiu especialment relacionat amb el corall, ja que, segons la llegenda, el corall neix de les gotes de sang vessades del coll de la Medusa decapitada, però també amb l'escut i la bandera de Sicília, i amb el mateix emperador Carles V.[18]

La medusa de plata a la popa d'una
de les naus de Tràpema, finals s. XVI
(col. part.)

Natàlia Barenys

Notes

1 Ambdues obres són al MNAC

2 "Lo tercer gra del Pare Nostre havia de esser de coral que es color de sanch... i los déu grans xiquets de las Ave Marias de la mateixa color" Llibre dels miracles de Nra. Sra. del Roser y del modo de dir lo rosari de ... Per Jeroni Taix, Girona, 1685, p. 74. Ambdues obres són al MNAC

3 Annali civili del regno delle Due Sicilie, Vols. 16-18, Per Naples (Kingdom). Real Ministero dell'interno, p. 122.

4 Anna Rich: Coral, Silks and bones, School of History, University of Nottingham, 2009.

5 J.M. T. Grau i Pujol: El corall a la costa de l'Empordà (Begur ss. XVIII-XIX), Dalmau, Barcelona, 1993, pp.6-9.

6 Anna Rich: Op.cit.

7 J.M. T. Grau i Pujol: Op.cit., p.10.

8 Marco Polo: La descripció del món. Llibre de les meravelles, Proa, B., 2009, p. 145.

9 Shlomo Simonsohn ed.: The Jews in Sicily: Sciacca (end), Caltabellotta, Agrigento, Syracuse, Noto. Vol. 15, Notaries of Trapani.

10 Mario Del Treppo: Els Mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa al segle XV, Curial, Barcelona, 1976, p. 149.

11 Shlomo Simonsohn ed.: Op.cit.

12 Ramon Muntaner: Crònica catalana, Barcelona, c.1325, (cap. CCLXXII, III).

13 Poema de Joan Sabaté i Solanes: L'Alguer del coral: Dins la mar blava / del Cap de la Caça / un coral / va anar creixent. / D'aquella mata / resplendent / el Rei un trosset / en féu collir. / De l'Alguer el síndic / amb els prohoms / va fins a Càller / a trobar el Rei : / >>Mi Senyor: / quin señal / ens atorgueu / per a la Vila de l'Alguer? >> / <>

14 Avui al MNAC.

15 Maria Concetta di Natale i Cesaro Maltese: L'Arte del corallo in Sicilia, Palerm, 1986.

16 John Frye: The search for the Santa Maria, ed. Dodd, Mead & Company, Nova York, 1973, p. 8.

17 John Frye: Op.cit., p. 76.

18 La iconografia de la medusa es troba en alguns escuts pertanyents a Carles V: rodella de parada, amb el cap de la medusa, conservada a la Real Armería de Madrid, cat. n. 35; i una rodella amb el cap de la medusa, i es conserva a Viena (Hofjagd-und Rüstkamer inv. A 693a, devers 1541).